मनोपदेश

E Book 221

॥ श्रीराम जयराम जयजयराम ॥

- 'मनोपदेश - मनाचे श्लोक' या ग्रंथाचे महत्त्वआणि उपदेशाचे सार.
- "समर्थ रामदास स्वामी विरचित 'मनाचे श्लोक' हा केवळ एक काव्यसंग्रह नसून, तो जीवनाला योग्य दिशा देणारा एक तेजस्वी दीपस्तंभ आहे. मनाच्या शुद्धतेपासून ते परमार्थ प्राप्तीपर्यंतच्या प्रवासात हे श्लोक आपल्याला मार्गदर्शन करतात. आत्मचिंतन, सदाचार आणि ईश्वरनिष्ठा यांचा संदेश देणारा हा ग्रंथ प्रत्येक मनाला शांती आणि समाधान देईल."
- हे पुस्तक वाचकाला आजच्या जीवनात वावरताना मनश्शांती, आत्मोन्नती, सदाचार सत्कर्माची प्रेरणा, आध्यात्मिक मार्गदर्शन देईल.

❖ **व्याकरण विचार व भाष्य: संक्षिप्त वैशिष्ट्ये**

भुजंगप्रयात वृत्त, अनुप्रास आणि यमक अलंकार:

❖

❖ **१. भुजंगप्रयात वृत्त**

❖ **लक्षण:** हे अक्षरगणवृत्त आहे. यात लघुगुरू क्रमानुसार य-गण (लघु-गुरू-गुरू) चार वेळा येतात.

❖ **प्रत्येक चरणातील अक्षरे:** प्रत्येक चरणात १२ अक्षरे असतात (४ य-गण * ३ अक्षरे = १२).

❖ **यती (विश्रांती):** ६ व्या अक्षरानंतर यती (विश्रांती) असते.

❖ **उदाहरण:** समर्थ रामदास स्वामींनी लिहिलेले 'मनाचे श्लोक' हे भुजंगप्रयात वृत्तात आहेत.

❖

❖ **२. अलंकार: या श्लोकात 'अनुप्रास' अलंकार आहे.**

❖ **उदा. १:** "गणाधीश जो ईश सर्वां गुणांचा। मुळारंभ आरंभ तो निर्गुणाचा" या ओळीत 'ग' आणि 'अ' (आरंभ, आरंभ) या अक्षरांची पुनरावृत्ती होऊन एक विशिष्ट ध्वनी आणि लय निर्माण होते.

❖ **उदा. २:** "नमूं शारदा मूळ चत्वार वाचा।" या ओळीत 'च' या अक्षराची पुनरावृत्ती (चत्वार, वाचा) तसेच 'शारदा' आणि 'चत्वार' यांच्या उच्चारातील साम्य हे अनुप्रास अलंकाराचे वैशिष्ट्य दर्शवते. एकाच शब्दातील किंवा जवळच्या शब्दातील अक्षरांची पुनरावृत्ती होऊन एक विशिष्ट ध्वनी किंवा लय निर्माण होते, हे अनुप्रास अलंकाराचे वैशिष्ट्य आहे.

❖

❖ **३. यमक अलंकार**

❖ **परिभाषा:** जेव्हा कवितेच्या प्रत्येक चरणाच्या शेवटी किंवा ठराविक ठिकाणी समान उच्चाराचे शब्द किंवा अक्षरसमूह येतात, ज्यामुळे नादसौंदर्य निर्माण होते, तेव्हा 'यमक' अलंकार होतो.

❖ **वैशिष्ट्ये:**

❖ चरणांच्या शेवटी समान अक्षर किंवा अक्षरसमूह येतात.

❖ यामुळे कवितेला गेयता प्राप्त होते.

❖ **उत्कृष्ट उदाहरण:** गणाधीश जो ईश सर्वां **गुणांचा** । मुळारंभ आरंभ तो निर्गु**णाचा** ॥
नमूं शारदा मूळ चत्वार **वाचा** । गमूं पंथ आनंत या राघ**वाचा** ॥१ ॥

अगस्त्य महर्षी श्रीरामांनी आघुनिक शस्त्रे प्रदान करताना...

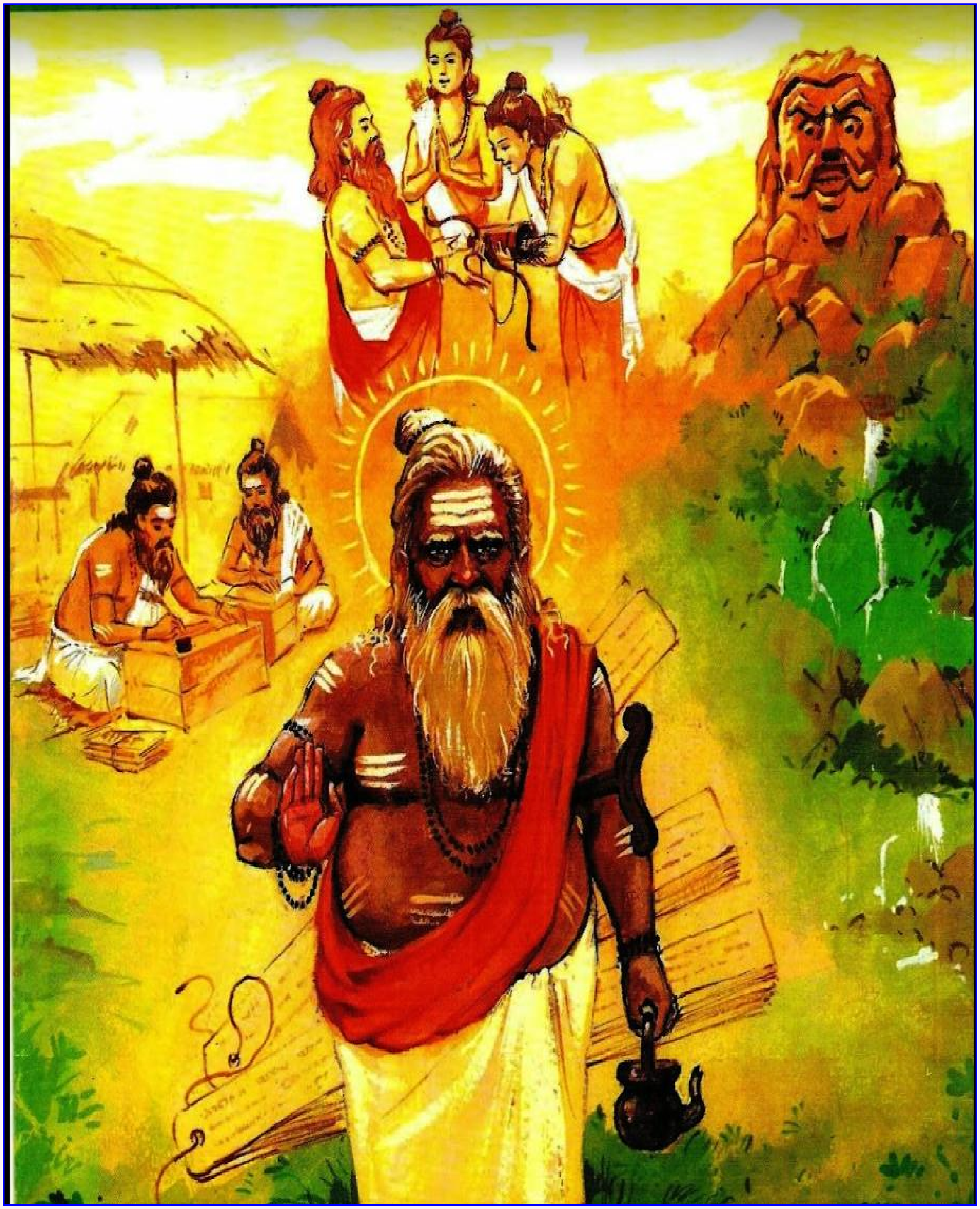

संपादकीय

प्रिय वाचकहो,

'मनोपदेश - मनाचे श्लोक' या समर्थ रामदास स्वामींच्या अतुलनीय ग्रंथाचा भाग १ आपल्या हाती देताना मला विशेष आनंद होत आहे. गेल्या अनेक वर्षांपासून **नाडी ग्रंथ महर्षी, जसे की अगस्त्य, भृगु, अत्री आणि अन्य** यांच्या दिव्य मार्गदर्शनाने प्रेरित होऊन, प्राचीन भारतीय ज्ञान आणि आध्यात्मिक विचारांचा अभ्यास करण्याची संधी मला मिळाली. या प्रेरणेतूनच, आजच्या वेगवान आणि ताणतणावाच्या जीवनात मनाला शांती आणि योग्य दिशा मिळावी या उद्देशाने, 'मनाचे श्लोक' या ग्रंथाला नव्या स्वरूपात आपल्यासमोर आणण्याचा हा छोटासा प्रयत्न आहे.

समर्थ रामदास स्वामींनी त्यांच्या श्लोकांतून मानवी मनाचे सखोल विश्लेषण केले आहे आणि त्याला उच्च नैतिक तसेच आध्यात्मिक मूल्यांकडे कसे वळवावे, याचे सोपे पण प्रभावी मार्गदर्शन केले आहे. प्रत्येक श्लोकातील गहन अर्थ, त्याचे सोपे मराठी, हिंदी आणि इंग्रजी भाषांतर तसेच सविस्तर भाष्य यामुळे वाचकांना या विचारांची खोली सहजपणे अनुभवता येईल अशी मला आशा आहे.

माझे हे कार्य म्हणजे **नाडी ग्रंथ महर्षींच्या कृपेचा आणि त्यांच्या ज्ञानाचाच एक अविष्कार आहे. त्यांच्याच प्रेरणेने हे कार्य पूर्णत्वास आले आहे.** या ग्रंथाच्या माध्यमातून वाचकांना आत्मचिंतन, सदाचार आणि ईश्वरनिष्ठा यांचा संदेश मिळेल आणि त्यांना जीवनात सकारात्मक बदल घडवण्यास मदत होईल असा विश्वास वाटतो.

तुम्ही या पहिल्या भागाचा अभ्यास करून आपल्या प्रतिक्रिया कळवाल अशी अपेक्षा आहे. पुढील भागांवरही काम सुरू असून, ते लवकरच आपल्या भेटीस येतील. हे सर्व भाग एकत्रितपणे प्रकाशित करण्याचा एखादा कार्यक्रम निश्चित करता आल्यास, त्याबद्दलही आम्ही नक्की विचार करू.

आपला नम्र,

शशिकांत जनार्दन ओक **(संकलन सहायक जेमिनी विद्याधर)**

अलका ओक्स ईबुक शॉपी. मो. ९८८१९०१०४९

भाग १: श्लोक १ ते २० श्लोक

१ गणाधीश जो ईश सर्वां गुणांचा। मुळारंभ आरंभ तो निर्गुणाचा॥ नमूं शारदा मूळ चत्वार वाचा। गमूं पंथ आनंत या राघवाचा॥ १॥

सोपा मराठी अर्थ: जो सर्व गुणांचा स्वामी (गणेश) आहे, जो निर्गुण परब्रह्माचा मूळ आरंभ आहे, त्या श्रीगणेशाला आणि चार वाचांच्या मूळ असलेल्या शारदा (सरस्वती) देवीला नमस्कार करूया. आणि आता आपण त्या श्रीरामाच्या अनंत मार्गावरून (भक्तीमार्गावरून) जाऊया.

हिंदी अनुवाद: जो सभी गुणों का स्वामी (गणेश) है, जो निर्गुण परब्रह्म का मूल आरंभ है, उस श्रीगणेश और चारों वाणियों की मूल देवी शारदा (सरस्वती) को नमन करें। और अब हम उस श्रीराम के अनंत मार्ग (भक्तिमार्ग) पर चलें।

English Translation: Let us bow to Ganesha, the lord of all virtues, who is the primordial beginning of the formless Absolute. Let us bow to Sharada (Saraswati), the source of the four forms of speech. And now, let us follow the infinite path of this Rama.

भाष्य: हा श्लोक गणेशाला, सरस्वतीला वंदन करून श्रीरामाच्या भक्तीमार्गावर जाण्याचा संकल्प करतो. गणेश हे सर्व गुणांचे अधिष्ठान आणि निर्गुणाचे मूळ रूप मानले जाते. सरस्वती वाणीची देवता आहे. या श्लोकातून समर्थांनी आपल्या ग्रंथाच्या निर्विघ्न समाप्तीसाठी ईश्वरी आणि सरस्वती कृपा मागितली आहे आणि रामाच्या मार्गावर चालण्याची प्रतिज्ञा केली आहे.

व्याकरण विचार आणि अलंकार विश्लेषण:

> **अनुप्रास अलंकार (Alliteration):** 'गणाधीश जो ईश सर्वां गुणांचा। मुळारंभ आरंभ तो निर्गुणाचा' या ओळीत 'ग' आणि 'अ' (आरंभ, आरंभ) या अक्षरांची पुनरावृत्ती होऊन एक विशिष्ट ध्वनी आणि लय निर्माण होते.

अनुप्रास अलंकार (Alliteration): 'नमूं शारदा मूळ चत्वार वाचा' या ओळीत 'च' या अक्षराची पुनरावृत्ती (चत्वार, वाचा) तसेच 'शारदा' आणि 'चत्वार' यांच्या उच्चारातील साम्य हे अनुप्रास अलंकाराचे वैशिष्ट्य दर्शवते.

श्लोक २ मना सज्जना भक्तिपंथेचि जावे। तरी श्रीहरी पाविजेतो स्वभावे॥ जनीं निंद्य तें सर्व सोडूनि द्यावें। जनीं वंद्य तें सर्व भावे करावे॥ २॥

सोपा मराठी अर्थ: हे सज्जन मना, भक्तीच्या मार्गानेच जा. त्यामुळे श्रीहरी (परमेश्वर) आपोआप प्राप्त होतो. समाजात जे निंदनीय आहे, ते सर्व सोडून द्यावे. समाजात जे वंदनीय आहे, ते आदराने करावे.

हिंदी अनुवाद: हे सज्जन मन, भक्ति के मार्ग पर ही चलो। इससे श्रीहरि (परमेश्वर) स्वाभाविक रूप से प्राप्त होते हैं। समाज में जो निंदनीय है, उसे सब छोड़ दो। समाज में जो वंदनीय है, उसे आदर से करो।

English Translation: O righteous mind, indeed, walk on the path of devotion. Then Lord Shrihari is naturally attained. Abandon everything that is despicable in society. With reverence, do everything that is venerable in society.

भाष्य: हा श्लोक भक्तीमार्ग, सदाचार आणि सामाजिक नीतिमत्तेचे महत्त्व सांगतो. परमेश्वराची प्राप्ती भक्तीने होते आणि समाजात निंदनीय गोष्टींचा त्याग करून आदरणीय गोष्टींचे आचरण करावे, असे समर्थ मार्गदर्शन करतात.

व्याकरण विचार आणि अलंकार विश्लेषण:

पुनरुक्ती (Repetition): 'जनीं' या शब्दाची पुनरावृत्ती सामाजिक संदर्भावर जोर देते.

श्लोक ३ प्रभाते मनीं राम चिंतीत जावा। पुढे वैखरी राम आधीं वदावा॥ सदाचार हा थोर तो सोडू नये तो। जनीं तोचि तो मानव धन्य होतो॥ ३॥

सोपा मराठी अर्थ: सकाळी उठल्यावर मनात रामाचे चिंतन करावे. त्यानंतर वाणीने (तोंडातून) आधी रामाचे नाव घ्यावे. हा थोर सदाचार (चांगले आचरण) कधीही सोडू नये. जगात तोच मनुष्य धन्य होतो.

हिंदी अनुवाद: सुबह उठकर मन में राम का चिंतन करो। फिर वाणी से (मुख से) सबसे पहले राम का नाम लो। इस महान सदाचार (अच्छे आचरण) को कभी नहीं छोड़ना चाहिए। संसार में वही मनुष्य धन्य होता है।

English Translation: In the morning, Rama should be contemplated in the mind. Then, with speech, Rama's name should first be uttered. This great good conduct should never be forsaken. In this world, that very person becomes blessed.

भाष्य: या श्लोकात समर्थ सकाळच्या दिनचर्येचे महत्त्व सांगतात, ज्यात रामचिंतन आणि नामस्मरणाचे विशेष स्थान आहे. सदाचाराचे पालन करणाऱ्या व्यक्तीलाच जगात धन्यता मिळते, असे ते सूचित करतात.

व्याकरण विचार आणि अलंकार विश्लेषण:

> **पुनरुक्ती (Repetition):** 'तोचि तो' या शब्दांची पुनरावृत्ती मानवाच्या धन्यतेवर जोर देते.

श्लोक ४ मना वासना दुष्ट कामा नये रे। मना सर्वथा पापबुद्धि नको रे॥ मना नीच वृत्ती नको अंगिकारूं। मना सद्गुरुने कदापी न बोला॥ ४॥

सोपा मराठी अर्थ: हे मना, वाईट वासना (इच्छा) मनात आणू नकोस. हे मना, कोणत्याही परिस्थितीत पाप करण्याची बुद्धी नको. हे मना, नीच (वाईट) वृत्ती

स्वीकारू नकोस. हे मना, सद्गुरू जे (चांगले) सांगतात, ते कधीही विसरू नकोस. (अथवा, सद्गुरूंनी कधीही वाईट गोष्टी करण्यास सांगितले नाही.)

हिंदी अनुवाद: हे मन, बुरी इच्छाएँ मन में मत लाओ। हे मन, किसी भी हाल में पाप करने की बुद्धि मत रखो। हे मन, नीच (बुरी) प्रवृत्ति को स्वीकार मत करो। हे मन, सद्गुरु जो (अच्छी बातें) कहते हैं, उसे कभी मत भूलो। (अथवा, सद्गुरु ने कभी भी बुरी बातें करने को नहीं कहा।)

English Translation: O mind, do not entertain evil desires. O mind, never harbor sinful thoughts. O mind, do not embrace lowly tendencies. O mind, never disregard (the words of) the Sadguru. (Or, the Sadguru never taught evil.)

भाष्य: हा श्लोक मनाच्या शुद्धतेचे महत्त्व सांगतो. वाईट विचार, पापवृत्ती आणि नीच प्रवृत्तींचा त्याग करून सद्गुरूंच्या उपदेशाचे पालन करावे, असे समर्थ मार्गदर्शन करतात.

व्याकरण विचार आणि अलंकार विश्लेषण:

> **पुनरुक्ती (Repetition):** 'नको रे मना' या शब्दांची वारंवार पुनरावृत्ती मनाला नकारात्मक गोष्टींपासून दूर राहण्याचा आदेश देते.

श्लोक ५ मना श्रेष्ठ धारिष्ट जीवी धरावे। मना बोलणे नीच सोशीत जावे॥ सदा सर्वदा नम्र वाचा वदावी। मना सर्व लोकांसि नम्र व्हावे॥ ५॥

सोपा मराठी अर्थ: हे मना, जीवनात नेहमी श्रेष्ठ धैर्य धारण कर. हे मना, वाईट बोलणे (अपमान) सहन करत जा. नेहमी नम्र वाणीने बोलावे. हे मना, सर्व लोकांशी नम्रतेने वागावे.

हिंदी अनुवाद: हे मन, जीवन में हमेशा श्रेष्ठ धैर्य धारण करो। हे मन, बुरी बातें (अपमान) सहन करते जाओ। हमेशा नम्र वाणी से बोलो। हे मन, सभी लोगों के साथ नम्रता से पेश आओ।

English Translation: O mind, always maintain supreme courage in life. O mind, endure lowly speech. Always speak with humble words. O mind, be humble towards all people.

भाष्य: हा श्लोक धैर्य, सहनशीलता आणि नम्रता या महत्त्वपूर्ण गुणांवर भर देतो. जीवनातील आव्हानांना धैर्याने सामोरे जावे, अपमान सहन करावा आणि सर्वांशी नम्रतेने वागावे, असे समर्थ सांगतात.

व्याकरण विचार आणि अलंकार विश्लेषण:

- **पुनरुक्ती (Repetition):** 'मना' या शब्दाची वारंवार पुनरावृत्ती मनाला उपदेश देण्याच्या समर्थांच्या शैलीचे वैशिष्ट्य आहे.

श्लोक ६ मना पापसंकल्प सोडूनि द्यावा । मना सत्यसंकल्प जीवीं धरावा ॥ मना कल्पना ते नको विषयांची । विकारें घडे हो जनीं सर्व चीची ॥ ६ ॥

सोपा मराठी अर्थ: हे मना, पाप करण्याचा संकल्प सोडून दे. हे मना, सत्य संकल्प (चांगले विचार) जीवनात धारण कर. हे मना, विषयांची (ऐहिक सुखांची) कल्पना नको. कारण विकारांमुळे (वाईट वासनांमुळे) जगात सर्व ची-ची (घृणास्पद, वाईट गोष्टी) घडतात.

हिंदी अनुवाद: हे मन, पाप करने का संकल्प छोड़ दो। हे मन, सत्य संकल्प (अच्छे विचार) जीवन में धारण करो। हे मन, विषयों (सांसारिक सुखों) की कल्पना मत करो। क्योंकि विकारों (बुरी वासनाओं) के कारण संसार में सभी घृणास्पद (बुरी) बातें होती हैं।

English Translation: O mind, abandon sinful intentions. O mind, hold fast to righteous intentions in life. O mind, do not dwell on worldly desires. For indeed, all squalor in the world arises from vices.

भाष्य: हा श्लोक सकारात्मक विचार, सत्यसंकल्प आणि विषयवासनेपासून दूर राहण्याचे महत्त्व सांगतो. विकारांमुळे जगात वाईट गोष्टी घडतात, त्यामुळे मनाला शुद्ध ठेवणे महत्त्वाचे आहे.

व्याकरण विचार आणि अलंकार विश्लेषण:

> **पुनरुक्ती (Repetition):** 'मना' या शब्दाची वारंवार पुनरावृत्ती मनाला उपदेश देण्याच्या समर्थांच्या शैलीचे वैशिष्ट्य आहे.

श्लोक ७ नको रे मना क्रोध हा खेदकारी। नको रे मना काम नाना विकारी॥ नको रे मना सर्वथा अंगिकारू। नको रे मना मत्सर दंभभार॥ ७॥

सोपा मराठी अर्थ: हे मना, क्रोध करू नकोस, कारण तो दुःख देणारा आहे. हे मना, कामवासना (अतीव इच्छा) नको, कारण ती अनेक विकार निर्माण करते. हे मना, अहंकाराचा (सर्वेपणाचा) सर्वथा स्वीकार करू नकोस. हे मना, मत्सर (ईर्ष्या) आणि दांभिकपणा (ढोंगीपणा) नको.

हिंदी अनुवाद: हे मन, क्रोध मत करो, क्योंकि वह दुःखदायी है। हे मन, कामवासना (अत्यधिक इच्छा) नहीं चाहिए, क्योंकि वह अनेक विकार उत्पन्न करती है। हे मन, अहंकार (सर्वेसर्वा होने का भाव) को कभी स्वीकार मत करो। हे मन, ईर्ष्या (मत्सर) और दंभ (ढोंग) नहीं चाहिए।

English Translation: O mind, avoid anger, for it brings sorrow. O mind, renounce excessive desires, for they lead to many corruptions. O mind, never embrace egoism (the sense of being all-powerful). O mind, avoid envy and hypocrisy.

भाष्य: हा श्लोक क्रोध, काम, अहंकार, मत्सर आणि दंभ या षड्रिपूंपासून दूर राहण्याचा उपदेश करतो. हे विकार मनाला अशांत करतात आणि जीवनात दुःखाला आमंत्रण देतात.

व्याकरण विचार आणि अलंकार विश्लेषण:

- **पुनरुक्ती (Repetition):** 'नको रे मना' या शब्दांची वारंवार पुनरावृत्ती मनाला नकारात्मक गोष्टींपासून दूर राहण्याचा आदेश देते.

श्लोक ८ देहे त्यागितां कीर्ति मागे उरावी। मना सज्जना हेचि क्रीया धरावी॥ मना चंदनाचे परी त्वां झिजावे। परी अंतरीं सज्जना नीववावे॥ ८॥

सोपा मराठी अर्थ: शरीर सोडून गेल्यावर (मृत्यूनंतर) कीर्ती मागे उरली पाहिजे. हे सज्जन मना, हेच कार्य (आचरण) तू नेहमी करत राहा. हे मना, चंदनाप्रमाणे तू झिजून (कष्ट करून) इतरांना सुख द्यावे. पण अंतक्करणात सज्जनांना शांत करावे.

हिंदी अनुवाद: शरीर त्यागने के बाद (मृत्यु के बाद) कीर्ति शेष रहनी चाहिए। हे सज्जन मन, यही कार्य (आचरण) तुम हमेशा करते रहो। हे मन, चंदन की तरह तुम्हें घिसकर (कष्ट करके) दूसरों को सुख देना चाहिए। पर अंतक्करण में सज्जनों को शांत करना चाहिए।

English Translation: After the body perishes, may your fame remain. O righteous mind, always pursue this action. O mind, you should wear yourself out like sandalwood (by serving others). But within, you should soothe the virtuous.

भाष्य: हा श्लोक कीर्तिमंत जीवन, निस्वार्थ सेवा आणि सज्जनांना शांत करण्याचे महत्त्व सांगतो. चंदनाप्रमाणे स्वतःझिजून इतरांना सुख द्यावे आणि सज्जनांना मानसिक शांती द्यावी, असे समर्थ मार्गदर्शन करतात.

व्याकरण विचार आणि अलंकार विश्लेषण:

- **उपमा अलंकार (Simile):** 'मना चंदनाचे परी त्वां झिजावे' - मनाची तुलना चंदनाशी केली आहे, जे स्वतःझिजून इतरांना सुगंध देते.

श्लोक ९ नको रे मना द्रव्य ते पूढिलांचे। अति स्वार्थबुद्धी नुरे पाप सांचे॥ घडे भोगणे पाप ते कर्म खोटे। न होतां मनासारिखें दु:ख मोठे॥ ९॥

सोपा मराठी अर्थ: हे मना, दुसऱ्यांचे धन नको. अति स्वार्थबुद्धीमुळे पाप जमा होते. खोट्या कर्मामुळे पाप भोगावे लागते. मनासारखे न झाल्यास मोठे दुःख होते.

हिंदी अनुवाद: हे मन, दूसरों का धन मत लो। अत्यधिक स्वार्थबुद्धि से पाप जमा होता है। झूठे कर्मों के कारण पाप भोगना पड़ता है। मन के अनुसार न होने पर बड़ा दुःख होता है।

English Translation: O mind, do not desire others' wealth. Excessive selfishness accumulates sin. One has to suffer the consequences of sinful deeds. Great sorrow arises when things do not go as desired.

भाष्य: हा श्लोक दुसऱ्यांच्या धनाची लालसा न ठेवण्याचे, स्वार्थबुद्धीचा त्याग करण्याचे आणि कर्माच्या फळाचे महत्त्व सांगतो. खोट्या कर्मामुळे दुःख मिळते आणि मनासारखे न झाल्यास मोठे दुःख होते, असे समर्थ सांगतात.

व्याकरण विचार आणि अलंकार विश्लेषण:

> **पुनरुक्ती (Repetition):** 'नको रे मना' या शब्दांची पुनरावृत्ती मनाला नकारात्मक गोष्टींपासून दूर राहण्याचा आदेश देते.

श्लोक १० सदा सर्वदा प्रीती रामीं धरावी। दुःखाची स्वयें सांडि जीवी करावी॥ देहेदु:ख ते सूख मानीत जावे। विवेके सदा स्वस्वरुपीं भरावें॥ १०॥

सोपा मराठी अर्थ: नेहमी आणि सर्वकाळ रामावर प्रेम (प्रीती) ठेव. दुःख स्वतहून जीवनातून सोडून दे. शरीराचे दुःख हेच खरे सुख आहे असे मानू नये (याकडे दुर्लक्ष करावे). विवेकाने नेहमी आत्मस्वरूपात (स्वतःच्या खऱ्या स्वरूपात) लीन राहावे.

हिंदी अनुवाद: हमेशा और सर्वदा राम से प्रेम (प्रीति) रखो। दुःख को स्वयं जीवन से छोड़ दो। शरीर के दुःख को सुख नहीं मानना चाहिए (इसे अनदेखा करना चाहिए)। विवेक से हमेशा आत्मस्वरूप में (अपने वास्तविक स्वरूप में) लीन रहो।

English Translation: Always and forever, maintain love for Rama. Spontaneously abandon sorrow from life. Do not consider bodily suffering as happiness. With discrimination, always remain immersed in your true self.

भाष्य: हा श्लोक रामभक्ती, दुःखाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन आणि आत्मज्ञानावर भर देतो. रामावर निष्ठा ठेवून, शारीरिक दुःखांना गौण मानून आणि विवेकाने आत्मस्वरूपाची जाणीव ठेवल्यास खरे सुख प्राप्त होते.

व्याकरण विचार आणि अलंकार विश्लेषण:

पुनरुक्ती (Repetition): 'सदा सर्वदा' या शब्दांची पुनरावृत्ती सातत्य दर्शवते.

श्लोक ११ मनीं मानवा व्यर्थ चिंता वहाते। अकस्मात होणार होऊनि जातें॥ घडें भोगणे सर्वही कर्मयोगे। मतीमंद तें खेद मानी वियोगें॥ ११ ॥

सोपा मराठी अर्थ: मनात माणूस उगाचच (व्यर्थ) चिंता करत राहतो. जे अकस्मात (अचानक) होणार असते, ते होऊनच जाते. सर्व काही कर्मानुसार भोगावे लागते. मतिमंद माणूस वियोगाने (विश्लेषण न करता) दुःख मानतो.

हिंदी अनुवाद: मन में मनुष्य व्यर्थ ही चिंता करता रहता है। जो अचानक (अकस्मात) होना होता है, वह होकर ही रहता है। सब कुछ कर्मों के अनुसार भोगना पड़ता है। मतिमंद व्यक्ति वियोग से (विश्लेषण किए बिना) दुःख मानता है।

English Translation: In the mind, a person needlessly worries. What is destined to happen, happens suddenly. Everything must

be experienced according to one's karma. A foolish person grieves over separation without understanding.

भाष्य: हा श्लोक चिंता आणि कर्मसिद्धान्त यावर भर देतो. व्यर्थ चिंता करण्याऐवजी, जे घडणार आहे ते कर्मानुसार घडते हे स्वीकारून शांती बाळगावी. विवेकी माणूस दुःखाला कर्माचे फळ मानतो.

व्याकरण विचार आणि अलंकार विश्लेषण:

> **पुनरुक्ती (Repetition):** 'मनीं मानवा व्यर्थ चिंता वहाते' या वाक्यातून मानवी स्वभावातील चिंता करण्याची प्रवृत्ती दर्शवली आहे.

श्लोक १२ मना राघवेंवीण आशा नको रे। मना मानवाची नको कीर्ति तूं रे॥ जया वर्णिती वेद शास्त्रें पुराणें। तया वर्णना सर्वही श्लाघ्यवाणें॥ १२॥

सोपा मराठी अर्थ: हे मना, राघवाशिवाय (श्रीरामाशिवाय) इतर कोणाचीही आशा करू नकोस. हे मना, तू मानवी (नाशवंत) कीर्तीची इच्छा करू नकोस. ज्या रामाचे वर्णन वेद, शास्त्रे आणि पुराणे करतात, त्याचे वर्णन करणे हेच सर्वोत्कृष्ट आणि प्रशंसनीय आहे.

हिंदी अनुवाद: हे मन, राघव (श्रीराम) के सिवा किसी और की आशा मत करो। हे मन, तुम मानवीय (नश्वर) कीर्ति की इच्छा मत करो। जिस राम का वर्णन वेद, शास्त्र और पुराण करते हैं, उनका वर्णन करना ही सबसे उत्कृष्ट और प्रशंसनीय है।

English Translation: O mind, do not hope for anything other than Raghava (Lord Rama). O mind, do not desire human (perishable) fame. Describing Him, whom the Vedas, Shastras, and Puranas praise, is indeed the most excellent and commendable speech.
भाष्य: हा श्लोक अनन्य भक्ती आणि लौकिक कीर्तीचा त्याग करण्याचे महत्त्व सांगतो.

केवळ श्रीरामावर निष्ठा ठेवून, त्याच्याच कीर्तीचे वर्णन करणे हेच श्रेष्ठ आहे, कारण मानवी कीर्ती क्षणभंगुर आहे.

व्याकरण विचार आणि अलंकार विश्लेषण:

> **पुनरुक्ती (Repetition):** 'मना' या शब्दाची वारंवार पुनरावृत्ती मनाला उपदेश देण्याच्या समर्थांच्या शैलीचे वैशिष्ट्य आहे.

श्लोक १३ जगी सर्वसुखीं असा कोण आहे। विचारें मना तूं चि शोधूनि पाहें॥ मना तेचि रे पूर्वसंचित केलें। तयासारिखें भोगणें प्राप्त जालें॥ १३॥

सोपा मराठी अर्थ: जगात असा कोण आहे जो पूर्णपणे सुखी आहे? हे मना, तू स्वतंत्र विचार करून शोधून पहा. हे मना, ज्याने जे पूर्वी संचित केले (कर्म केले), त्याला त्याचप्रमाणे फळ (भोग) प्राप्त झाले आहे.

हिंदी अनुवाद: संसार में ऐसा कौन है जो पूरी तरह सुखी है? हे मन, तुम स्वयं विचार करके खोजो। हे मन, जिसने जैसा पूर्व में संचित (कर्म) किया, उसे वैसा ही फल (भोग) प्राप्त हुआ है।

English Translation: Who is truly happy in this world? O mind, ponder and seek it out yourself. O mind, whatever one has accumulated (or done) in the past, a corresponding experience has been attained.

भाष्य: हा श्लोक कर्मसिद्धान्त आणि सांसारिक सुखाच्या क्षणभंगुरतेवर प्रकाश टाकतो. जगात कुणीही पूर्ण सुखी नाही आणि प्रत्येकाला त्याच्या कर्मानुसार फळ मिळते, हे यातून स्पष्ट होते.

व्याकरण विचार आणि अलंकार विश्लेषण:

प्रश्न अलंकार (Interrogative Rhetoric): 'जिनीं सर्वसुखीं असा कोण आहे' या प्रश्नातून जीवनातील सत्यावर जोर दिला आहे.

श्लोक १४ मना मानसीं दुःख आणूं नको रे । मना सर्वथा शोक चिंता नको रे ॥ विवेकें देहेबुद्धि सोडूनि द्यावी । विदेहीपणें मुक्ति भोगीत जावी ॥ १४ ॥

सोपा मराठी अर्थ: हे मना, मनात दुःख आणू नकोस. हे मना, सर्वथा शोक आणि चिंता करू नकोस. विवेकाने देहबुद्धी (मी हे शरीर आहे ही भावना) सोडून द्यावी. आणि विदेही होऊन (देहभान विसरून) मुक्तीचा अनुभव घ्यावा.

हिंदी अनुवाद: हे मन, मन में दुःख मत लाओ। हे मन, कभी भी शोक और चिंता मत करो। विवेक से देहबुद्धि (मैं यह शरीर हूँ यह भावना) छोड़ देनी चाहिए। और विदेही होकर (देहभान भूलकर) मुक्ति का अनुभव लेना चाहिए।

English Translation: O mind, do not bring sorrow into your thoughts. O mind, never lament or worry. With discernment, one should abandon body-consciousness. And by being disembodied, one should experience liberation.

भाष्य: हा श्लोक मनाला चिंता आणि दुःखापासून मुक्त करण्याचा मार्ग सांगतो. देहबुद्धीचा त्याग करून आत्मज्ञानाने विदेही अवस्थेत जाणे हेच खरे स्वातंत्र्य आणि मुक्ती आहे, असे समर्थांनी म्हटले आहे.

व्याकरण विचार आणि अलंकार विश्लेषण:

पुनरुक्ती (Repetition): 'नको रे मना' या शब्दांची वारंवार पुनरावृत्ती मनाला नकारात्मक गोष्टींपासून दूर राहण्याचा आदेश देते.

श्लोक १५ मना सांग पां रावणा काय जालें। अकस्मात तें राज्य सर्वें बुडालें॥ म्हणोनि कुडी वासना सांडि वेगीं। बळें लागला काळ हा पाठीलागीं॥ १५॥

सोपा मराठी अर्थ: हे मना, सांग पाहू, रावणाचे काय झाले? त्याचे मोठे राज्य अकस्मात पूर्णपणे बुडाले. म्हणूनच, लगेचच वाईट वासना (इच्छा) सोडून दे. कारण हा काळ (मृत्यू) तुझ्या पाठीमागे बळाने लागला आहे.

हिंदी अनुवाद: हे मन, बताओ तो रावण का क्या हुआ? उसका बड़ा राज्य अचानक पूरी तरह नष्ट हो गया। इसीलिए, तुरंत ही बुरी वासनाएँ (इच्छाएँ) छोड़ दो। क्योंकि यह काल (मृत्यु) तुम्हारे पीछे बलपूर्वक पड़ा है।

English Translation: O mind, tell me, what happened to Ravana? His great kingdom was suddenly and completely destroyed. Therefore, quickly abandon evil desires; for time (death) is forcefully pursuing you.

भाष्य: हा श्लोक लोभ, अहंकार आणि वाईट वासनांचे परिणाम दर्शवण्यासाठी रावणाचे उदाहरण देतो. मृत्यूनंतर हे सर्व व्यर्थ ठरते, त्यामुळे जीवंतपणीच वाईट गोष्टींचा त्याग करून चांगल्या मार्गावर येण्याचा उपदेश आहे.

व्याकरण विचार आणि अलंकार विश्लेषण:

> **दृष्टांत अलंकार (Example/Illustration):** रावणाचे उदाहरण देऊन वासनांचे दुष्परिणाम स्पष्ट केले आहेत.

श्लोक १६ देहे त्यागितां कीर्ति मागे उरावी। मना सज्जना हेचि क्रिया धरावी॥ मना बोलिले तेच ते आचरावें। मना सद्गुरुने कदापी न बोला॥ १६॥

सोपा मराठी अर्थ: शरीर सोडून गेल्यावर (मृत्यूनंतर) कीर्ती मागे उरली पाहिजे. हे सज्जन मना, हेच कार्य (आचरण) तू नेहमी करत राहा. हे मना, जे बोलले आहेस,

तेच आचरणात आण. हे मना, सद्गुरू कधीही (वाईट गोष्टी करण्यास) सांगणार नाहीत.

हिंदी अनुवाद: शरीर त्यागने के बाद (मृत्यु के बाद) कीर्ति शेष रहनी चाहिए। हे सज्जन मन, यही कार्य (आचरण) तुम हमेशा करते रहो। हे मन, जो कहा है, वही आचरण में लाओ। हे मन, सद्गुरु कभी भी (बुरी बातें करने को) नहीं कहेंगे।

English Translation: After the body perishes, may your fame remain. O righteous mind, always pursue this action. O mind, practice what you preach. O mind, the Sadguru will never advise wrongdoings.

भाष्य: हा श्लोक कीर्तिमंत जीवन, वचनबद्धता आणि सद्गुरूंच्या उपदेशाचे पालन करण्याचे महत्त्व सांगतो. चांगले कार्य करून कीर्ती मिळवावी, बोलणे आणि आचरण यात एकरूपता असावी आणि सद्गुरूंच्या मार्गदर्शनाखाली राहावे.

व्याकरण विचार आणि अलंकार विश्लेषण:

> **पुनरुक्ती (Repetition):** 'मना' या शब्दाची वारंवार पुनरावृत्ती मनाला उपदेश देण्याच्या समर्थांच्या शैलीचे वैशिष्ट्य आहे.

श्लोक १७ नसे सज्जना बोलणे नीच कांहीं। नसे बोलणे तें स्वये सिद्ध पाहीं॥ सदा बोलणे सत्य जीवी धरावे। मना सद्गुरुने कदापी न बोला॥ १७॥

सोपा मराठी अर्थ: सज्जनांचे बोलणे कधीही नीच नसते. जे सत्य आहे ते स्वतःच सिद्ध आहे (त्याला वेगळे बोलण्याची गरज नाही). नेहमी सत्य बोलणे जीवनात धरावे. हे मना, सद्गुरू कधीही (वाईट) बोलणार नाहीत (वाईट गोष्टी करण्यास सांगणार नाहीत).

हिंदी अनुवाद: सज्जनों का बोलना कभी भी नीच नहीं होता। जो सत्य है वह स्वयं सिद्ध है (उसे अलग से कहने की आवश्यकता नहीं है)। हमेशा सत्य बोलना जीवन में धारण करो। हे मन, सद्गुरु कभी भी (बुरी बातें करने को) नहीं कहेंगे।

English Translation: The speech of the virtuous is never vile. What is true is inherently self-evident. Always hold onto speaking the truth in life. O mind, the Sadguru will never speak ill.

भाष्य: हा श्लोक सज्जनांच्या वाणीचे वैशिष्ट्य, सत्याचे महत्त्व आणि सद्गुरूंच्या उपदेशाचे पालन करण्याचे महत्त्व सांगतो. सज्जन नेहमी सत्य बोलतात आणि त्यांचे बोलणे हे सत्याचेच प्रतीक असते.

व्याकरण विचार आणि अलंकार विश्लेषण:

> **पुनरुक्ती (Repetition):** 'नसे बोलणे' या शब्दांची पुनरावृत्ती सज्जनांच्या वाणीच्या शुद्धतेवर जोर देते.

श्लोक १८ मना सज्जना बोलणे नीच सोडू। मना बोलिले तेच ते आचरावें॥ मना सद्गुरुने कदापी न बोला। मना सज्जना हेचि क्रिया धरावी॥ १८॥

सोपा मराठी अर्थ: हे सज्जन मना, वाईट (नीच) बोलणे सोडून दे. हे मना, जे बोलले आहेस, तेच आचरणात आण. हे मना, सद्गुरू कधीही (वाईट गोष्टी करण्यास) सांगणार नाहीत. हे सज्जन मना, हीच क्रिया तू धारण कर.

हिंदी अनुवाद: हे सज्जन मन, बुरी (नीच) बातें करना छोड़ दो। हे मन, जो कहा है, वही आचरण में लाओ। हे मन, सद्गुरु कभी भी (बुरी बातें करने को) नहीं कहेंगे। हे सज्जन मन, यही क्रिया तुम धारण करो।

English Translation: O righteous mind, abandon vile speech. O mind, practice what you preach. O mind, the Sadguru will never advise wrongdoings. O righteous mind, adopt this practice.

भाष्य: हा श्लोक वाणीची शुद्धता, वचनबद्धता आणि सद्गुरूंच्या उपदेशाचे पालन करण्याचे महत्त्व सांगतो. वाईट बोलणे सोडून, जे बोलले ते आचरणात आणणे आणि सद्गुरूंच्या मार्गदर्शनाखाली राहणे हेच उत्तम आचरण आहे.

व्याकरण विचार आणि अलंकार विश्लेषण:

> **पुनरुक्ती (Repetition):** 'मना सज्जना' आणि 'मना' या शब्दांची वारंवार पुनरावृत्ती मनाला उपदेश देण्याच्या समर्थांच्या शैलीचे वैशिष्ट्य आहे.

श्लोक १९ मना सर्वथा सत्य सांडूं नको रे। मना सर्वथा मिथ्य मांडूं नको रे॥ मना सत्य ते सत्य वाचे वदावे। मना मिथ्य तें मिथ्य सोडूनि द्यावें॥१९॥

सोपा मराठी अर्थ: हे मना, तू कधीही सत्य सोडू नकोस. हे मना, तू कधीही खोटे (मिथ्य) मानू नकोस. हे मना, जे सत्य आहे तेच सत्य वाणीने बोल. हे मना, जे खोटे आहे ते खोटे सोडून दे.

हिंदी अनुवाद: हे मन, तुम कभी सत्य मत छोड़ो। हे मन, तुम कभी झूठ (मिथ्या) मत मानो। हे मन, जो सत्य है वही सत्य वाणी से बोलो। हे मन, जो झूठ है उसे झूठ छोड़ दो।

English Translation: O mind, never abandon truth. O mind, never accept falsehood. O mind, speak only the truth with your voice. O mind, abandon what is false.

भाष्य: हा श्लोक सत्य आणि असत्य यांच्यातील भेद स्पष्ट करतो आणि मनाला नेहमी सत्याचेच आचरण करण्याचा उपदेश देतो. समर्थ सांगतात की, सत्य कधीही सोडू नये आणि असत्याला कधीही स्वीकारू नये. वाणीने नेहमी सत्य बोलावे आणि खोटेपणाचा पूर्णपणे त्याग करावा, कारण यातच मनाची शुद्धता आणि आध्यात्मिक प्रगती आहे.

व्याकरण विचार आणि अलंकार विश्लेषण:

> **पुनरुक्ती (Repetition):** 'मना सर्वथा', 'सत्य ते सत्य', 'मिथ्य तें मिथ्य' या शब्दांची पुनरावृत्ती सत्याच्या महत्त्वावर आणि असत्याच्या त्यागावर जोर देते.

विरोधाभास (Antithesis): 'सत्य' आणि 'मिथ्य' या विरुद्धार्थी शब्दांचा वापर करून संदेश अधिक प्रभावी केला आहे.

श्लोक २० बहू हिंपुटी होईजे मायपोटी। नको रे मना यातना तेचि मोठी॥ निरोधें पचे कोंडिले गर्भवासी। अधोमूख रे दु:ख त्या बाळकासीं॥२०॥

सोपा मराठी अर्थ: आईच्या पोटात (गर्भवासात) खूप त्रास होतो. हे मना, तीच मोठी यातना (दुःख) नको. गर्भात कोंडून राहिल्याने (बाळाला) निरोधाने (अडचणीने) पचते. हे मना, त्या बाळाला अधोमुख (डोके खाली) राहिल्याने खूप दुःख होते.

हिंदी अनुवाद: माँ के पेट में (गर्भवास में) बहुत कष्ट होता है। हे मन, वह बड़ी यातना (दुःख) नहीं चाहिए। गर्भ में बंद रहने से (बच्चे को) अवरोध से पचता है। हे मन, उस बच्चे को अधोमुख (सिर नीचे) रहने से बहुत दुःख होता है।

English Translation: One suffers greatly in the mother's womb. O mind, do not desire that great suffering. Confined in the womb, the fetus digests with difficulty. O mind, that child suffers greatly by being head-down.

भाष्य: हा श्लोक गर्भवासातील यातनांचे वर्णन करून मानवी जीवनातील दुःखाची जाणीव करून देतो. समर्थांनी हे दुःख टाळण्यासाठी आणि जन्म-मृत्यूच्या फेऱ्यातून मुक्त होण्यासाठी आध्यात्मिक मार्गाचे महत्त्व सूचित केले आहे. भौतिक जीवनातील आसक्तीमुळेच हे दुःख पुन्हा पुन्हा भोगावे लागते, असा संदेश यातून दिला आहे.

व्याकरण विचार आणि अलंकार विश्लेषण:

पुनरुक्ती (Repetition): 'नको रे मना' या शब्दांची पुनरावृत्ती मनाला नकारात्मक अनुभवापासून दूर राहण्याचा आदेश देते.

वर्णन (Description): गर्भवासातील स्थितीचे सविस्तर वर्णन केले आहे.

समर्थ रामदास स्वामी: एक संक्षिप्त परिचय

समर्थ रामदास स्वामी (१६०८-१६८२) हे महाराष्ट्रातील एक महान संत, कवी, तत्त्वज्ञ आणि समाजसुधारक होते. त्यांचे मूळ नाव नारायण सूर्याजी कुलकर्णी (ठोसर) होते. महाराष्ट्राच्या आध्यात्मिक आणि सामाजिक जीवनावर त्यांचा खोलवर प्रभाव आहे. त्यांनी केवळ आध्यात्मिक मार्गदर्शनच केले नाही, तर समाजाला संघटित करून राष्ट्रकार्यासाठीही प्रेरित केले.

१. रामभक्ती आणि आध्यात्मिक जीवन: समर्थ रामदास स्वामी हे श्रीरामाचे अनन्य भक्त होते. त्यांच्यासाठी श्रीराम हे केवळ आराध्य दैवत नव्हते, तर ते त्यांचे सद्गुरूही होते. 'राम माझा स्वामी' या भावाने ते रामाशी एकरूप झाले होते. 'माय बाप बंधु स्वजन सांगाती। तूचि आदिअंती माहियेर' या त्यांच्या रचनेतून रामाचे त्यांच्या जीवनातील अनन्यसाधारण स्थान स्पष्ट होते. त्यांना श्रीरामाचे प्रत्यक्ष दर्शन झाले होते आणि त्यांच्या कार्यासाठी त्यांना रामाकडूनच प्रेरणा मिळाली होती. समर्थांना कोदंडधारी (धनुष्य धारण केलेले) रामाचे रूप विशेष प्रिय होते. त्यांनी सगुण भक्तीला प्राधान्य दिले आणि सगुणातूनच निर्गुणाचे ज्ञान प्राप्त होते असे सांगितले.

२. साहित्य आणि शिकवण: समर्थांनी विपुल साहित्य रचना केली. त्यांचे 'दासबोध' हा ग्रंथ मनाच्या आणि व्यावहारिक जीवनाच्या मार्गदर्शनासाठी एक महत्त्वाचा आधारस्तंभ आहे. 'मनाचे श्लोक' या त्यांच्या लोकप्रिय रचनेतून त्यांनी मानवी मनाला नैतिक आणि आध्यात्मिक मूल्यांकडे कसे वळवावे, याचे सोपे पण प्रभावी मार्गदर्शन केले आहे. या श्लोकांतून ते मनाला वाईट वासना, क्रोध, लोभ, मत्सर आणि अहंकारापासून दूर राहण्याचा उपदेश करतात. सत्यनिष्ठा, धैर्य, नम्रता आणि सामर्थ्याचा निस्वार्थ उपयोग करण्याचे महत्त्व ते वारंवार सांगतात.

३. राष्ट्रकार्य आणि समाजसंघटन: समर्थ रामदास स्वामी हे केवळ आध्यात्मिक संत नव्हते, तर ते एक दूरदृष्टीचे राष्ट्रसंत होते. त्यांनी तत्कालीन जुलमी म्लेंच्छ राजसत्तेपासून देशाला, तीर्थक्षेत्रांना आणि हिंदू संस्कृतीला वाचवण्यासाठी 'देव मस्तकी धरावा। अवघा हलकल्लोळ करावा' अशी राजकीय रणनीती आखली. त्यांनी देशभरात अनेक मठ स्थापन केले आणि त्यावर महंतांच्या नेमणुका करून त्यांना

धर्मजागरणाच्या आणि समाजकार्याच्या कामाला लावले. त्यांनी मोठा लोकसंग्रह संपादन केला आणि त्यांच्या कार्यकर्तृत्वामुळे लोक त्यांच्याकडे आकर्षित होत असत.

४. बलोपासना आणि समर्थ संप्रदायाची सुरुवात समर्थानी करताना तरुणांसमोर शक्तीचे प्रतीक असलेल्या मारुतीची स्थापना केली.

समर्थांनी आपल्या तीर्थाटनामध्ये उत्तर भारतातही मारूतीमंदिरे स्थापन केली. त्यापैकी हनुमंत घाटावरील हनुमान मंदिर, तेलंगणातील हनुमानाचे मंदिर, ही मंदिरे प्रसिध्द आहेत. तसेच दक्षिणेकडील रामेश्वराच्या सेतुबंधाजवळील हनुमान मंदिरही प्रसिध्द आहे. महाराष्ट्रात तर त्यांनी कित्येक ठिकाणी मारूतीच्या मूर्ती स्थापन केल्या. समर्थ रामदास आणि मारूती हया दोन गोष्टीचे साहचर्य लोकांच्या मनात इतके ठसले आहे की एखाद्या ठिकाणची मारूतीची मूर्ती कोणी केव्हा स्थापन केली हे माहित नसेल तर ती समर्थ रामदासांनी स्थापन केलेली असणार असे गृहीत धरले जाते.

समर्थांच्या शिष्या वेणाबाई हयांच्या पुढील अंभगात हया अकरा मारूतींच्या स्थलाबद्दल उल्लेख आहे :-

चाफळामाजी दोन, उंब्रजेसी येक। पारगावी देख चौथा तो हा॥
पांचवा मसूरी, शहापुरी सहावा। जाण तो सातवा शिराळयांत॥
सिंगणवाडी आठवा, मनपाडळे नववा। दहावा जाणावा माजगावी॥
बाहयांत अकरावा येणेरीती गावा। सर्व मनोरथा पुरवील॥
वेणी म्हणे स्वामी समर्थ रामदास। कीर्ती गगनांत न समावे॥

समर्थांचे हे अकरा मारूती जागृत देवस्थाने आहेत असे मानले जाते. हया अकरा मारूतींना ‘वारीचे मारूती’ असेही म्हणतात.

समाजाला बलोपासनेचे महत्त्व पटवून देण्यासाठी समर्थ रामदासांनी सातारा, कराड आणि कोल्हापूर परिसरात हनुमान मंदिरांची स्थापना केली. हनुमानच का तर तो शक्तीचं प्रतीक आहे !

५. एकांत आणि चिंतन: लोकप्रियता लाभली असली तरी, समर्थांनी एकांत प्रिय मानला. आपले काम झाले की, ते जवळच्या एखाद्या घळीत मुक्कामाला जात असत. निसर्गसान्निध्यात एकांतात राहणे त्यांना आवडे, कारण एकांतात अनेक विषयांवर सखोल चिंतन करता येते आणि विचारांचे वेगवेगळे पैलू समजून त्यांचा बोध होतो, असे त्यांचे मत होते.

समर्थ रामदास स्वामींचे जीवन आणि कार्य हे भक्ती, ज्ञान, वैराग्य आणि राष्ट्रभक्ती यांचा एक अद्भुत संगम आहे. त्यांचे विचार आजही आपल्याला प्रेरणा देतात आणि जीवनाला योग्य दिशा देतात.

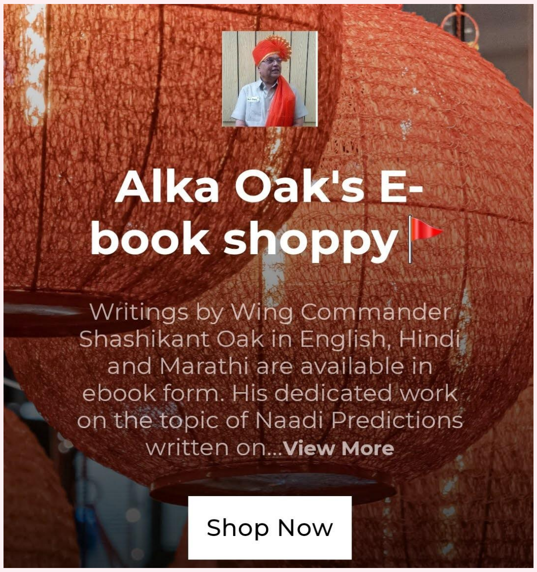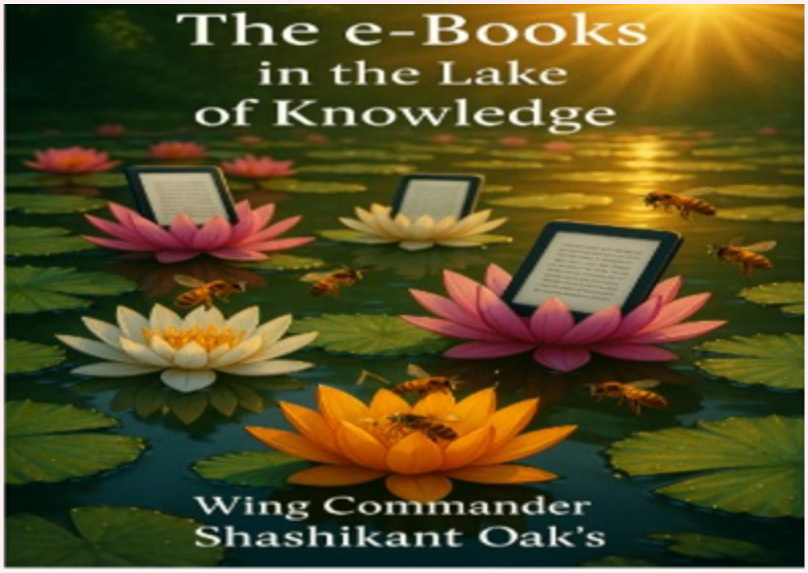
https://alkaoaksebookshoppy.in/